

TÜRKMƏN XALQ NAĞILLARINDA ƏNƏNƏVİ QƏLİB VƏ SÖZ FORMULLARI

Elnurə ŞİRİNOVA

Xülasə: Xalq nağıllarında təqdim olunan dünyanın milli mənzərəsi ictimai şüurda formalaşmış tarixi, psixoloji və pedaqoji münasibət, norma və üstünlüklərlə şərtlənir. Buna görə də lingvokulturologiya (minilliyin əvvəllərində dilçilik və mədəniyyətşünaslığın qovşağında inkişaf etmiş elm) xalq nağıllarını mədəniyyətin əsas elementlərinə aid edir, onların öyrənilməsi lingvomədəni sərəştənin inkişafına kömək edir. Ən məşhur folklor janrlarından biri - nağıl bütün etnik qruplar arasında rast gəlinən folklor nümunəsidir. Nağıllarda etnosun kollektiv lingvistik xüsusiyyətlərinə xas olan arxetipik xarakterli əsas anlayışlar geniş şəkildə təmsil olunur. Türkmənlərin mifoloji təsvirləri türkmən nağıllarında öz əksini taparaq milli xarakterin tipik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər söz formullarla oxucuya təqdim edilir.

Açar Sözlər: *Dünyanın Dil Mənzərəsi, Mifik Obrazlar, Ailə, Söz-Formullar, Nağıl*

Traditional Modls And Formulas Of Words In Turkmen Folk Tales

Abstract: The national picture of the world presented in folk tales is determined by historical and psychological and pedagogical attitudes, norms and preferences that have formed in the public mind. Therefore, linguo-culturology (a science that developed at the intersection of linguistics and cultural studies at the beginning of the millennium) refers folk tales to the main elements of culture, their study contributes to the development of linguistic and cultural competence. One of the most popular folklore genres - a fairy tale is a sample of folklore found among all ethnic groups. In fairy tales, the basic concepts of an archetypal nature, inherent in the collective linguistic features of the ethnos, are widely represented. The mythological images of the Turkmens are reflected in the Turkmen fairy tales and reflect the typical features of the national character. These functions are presented to the reader in the form of verbal formulas.

Key Words: *Language Landscape Of The World, Mythological Images, Family, Word Forms, Fairy Tale.*

Giriş

Müasir elmdə dil, mədəniyyət və etnik mənsubiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi ən mühüm lingvistik və sosial-lingvistik problemlərdən biridir. Başqa dil mədəniyyətinə mənsub olan insanı başa düşmək üçün ətrafdakı reallığın konkret qavrayışını, yəni mədəniyyətin, mentalitetin, həyat tərzinin, insanların baxışlarını, etika və estetikanın unikallığını əks etdirən tarixi səbəblərlə şərtlənən dünyanın mənzərəsini dərk etmək vacibdir. Mədəniyyətdə fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqənin və mədəniyyətlərin dialoqunun əsası mətdir. Dünyada var olan dillərdən hər hansı biri ilə danışa bilmək, fikirlərini aydın çatdırmaq, kontekstə uyğun məzmunu düzgün başa düşmək üçün həmin dili bilmək, ünsiyyət, rabitə qurmaq üçün kifayət deyil. Ünsiyyət qurmalı olduğumuz yaxud dilini öyrəndiyimiz xalqın mədəniyyətini anlamaq üçün dilin qatlarına nüfuz edə bilmək, dildə əksini tapan unikal kodu hiss edə bilmək tələb olunur. Dilin işarələr sistemində gizlənən hər bir informasiya ilə müəyyən fərqli siqnallar kombinasiyasının əlaqələnməsinə imkan yaradan mədəni kodu açmağa çalışan lingvokulturologiya bu zaman köməyə gəlir.

Rus filosofu və kulturoloqu, dialoqizm konsepsiyasının yaradıcısı M. M. Baxtin özünün məşhur "Söz yaradıcılığının estetikası" əsərində vurğulamışdır ki, hər bir mətn həmişə dialoq xarakteri daşıyır, başqasına yönəlir, öz dünyagörüşünə, öz dünya mənzərəsinə və ya obrazına malik müəlliflərin yaratdığı əvvəlki və sonrakı mətnlərə əsaslanır, bu təcəssümdə mətn keçmiş və sonrakı mədəniyyətlərin mənasını daşıyır (Афанасьев, 1957).

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mətn və ləksəm müxtəlif paradigmlər üzrə təzahür edir. Ləksemin bütün semantik funksionallığı mətdə üzə çıxır və mətnin funksional imkanları da ləksemlə reallaşır. Belə ki, heç bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlərin tamamının konkret məna ifadə etdiyi söz yoxdur, hətta çox konkret təəvvür olunan predmet də. Sözü, işarənin, ləksemin mənası onun başqa sözlərə münasibəti ilə müəyyən olunur, sözü ləksik sistemdəki yerini isə yalnız həmin sistemin strukturu öyrənildikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür. Mətnə gəldikdə isə mətnlə bağlı hər hansı funksionallıq ilk

olaraq cümlələrin informasiya tutumu ilə müəyyən olunur. Cümlənin informativ tutumunu isə leksik-semantik vahid yaradır. Türk bədii mətninə məxsus bəzi tipoloji xüsusiyyətlər qədim dövrdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də sabit dil faktı kimi meydana çıxır.

Bədii ədəbiyyat və bədii mətnlər hər bir xalqa məxsus linqvokulturoloji xüsusiyyətləri və elementlərini əks etdirdiyi üçün araşdırılması maraq doğurur. Ədəbiyyat həm mədəniyyət, həm də dillə birbaşa əlaqədə olduğundan sosial-mədəni göstəricilər ədəbiyyatda öz yerini linqvokulturoloji vahidlərin vasitəsilə tapır. Bədii əsərlərdə obrazların təsvirində linqvokulturoloji vahidlərdən, metforik söz və ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunur (Ağabəyli, 2023: 57).

Bədii leksika, həmçinin nağıl leksikası xalqın mədəniyyətinin uzun inkişaf prosesini öz semantikasında əks etdirməklə yanaşı, mədəni münasibətləri və stereotipləri, standartları və arxetipləri nəsilənənəslə ötürür.

Dilçilik lüğətində “formul” termini “fazeologizm”, “klişe”, “şəmp”, “stereotip” terminləri ilə sinonim kimi verilir. Mövcud məsələ ilə bağlı araşdırdığımız mənbələrdə aşağıdakı terminlərə rast gəlinir: dayanıqlı yerlər, tipik yerlər, ənənəvi formullar, epik formullar, tipik ifadələr, qəlib ifadələr, stereotiplər, ənənəvi yerlər, klişələr, təkrarlamalar, daimi epitetlər, metrik söz qrupları, şablonlar, tematik standartlar, dayanıqlı müqayisələr və məcazlar, hərəkətli hissələr, obrazlı stereotiplər, stilistik klişələr, da yarıqlı söz kompleksləri, frazeologizmlər, kümə sözlər və s. Məzmunca, əhatəlilik baxımından daha uğurlu, çox rast gəlinən və kifayət qədər həcmli ifadə “ənənəvi formul” terminidir (İsgəndərova, 2014: 4).

Beynəlxalq folklorşünaslıq təcrübəsinə nəzər saldıqda görülür ki, ənənəvi formullar haqqında çoxlu sayda nəzəri işlər, araşdırmalar mövcuddur. Bu istiqamətdə rumın alimi Nikolae Roşianunun, P.Sebrillo, F.Luzel, Nataliya Gerasimova, türk folklorşünaslığında N.Tezel, P.N.Boratav, E.C.Güney, S.Sakaoğlu, A.Uysal, E.Artun, B.Seyidoğlu, N.Tan, Ö.Çobanoğlu M.Hacıyeva, S.Abdullayeva və b. araşdırıcılar ənənəvi nağıl leksikası və onun özəlliklərinə diqqət yetirmişlər.

Türkmən Nağıl Leksikasında Qəlib İfadələr

Bu məqalədə isə ənənəvi formullar deyil, Türkmən nağıllarından seçilmiş müəyyən şəraitdə bütün xüsusi hallara əlavə edilmiş söz formullar, müəyyən qədər isə qəlib ifadələr dilə gətiriləcəkdir.

Folklor mətnlərində ən aydın şəkildə xalqların milli mədəniyyətinin mənşəyi və dünyanın milli mənzərəsinin linqvokulturoloji özəlliyi öz əksini tapmışdır. Nağıllar hər bir xalqın folklorunun mühüm tərkib hissəsidir. Nağıl həm də dialoqdur: nağılçının tamaşaçılarla dialoqu və nağıl personajlarının dialoqu. Bu günə qədər nağılların tədqiqinə çoxlu sayda filoloji əsərlər həsr edilmişdir (A. N. Afanasyev, K. S. Davletov, V. M. Jirmunski, E. A. Kostyuxin, I. P. Lupanova, E. M. Meletinski, A. İ. Nikiforov, V. Ya. Proppa, V. N. və s.). Belə ki, bu adları sadalanan alimlərdən A.N.Samolyoviç türkmən folklorunun üslubi və dili üzərində araşdırma aparan tədqiqatları bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən tədqiqatçılardandır. K.Berkeliyevin “Türkmen Nakılları və Atalar sözi” adlı monoqrafiyası, 1943-cü ildə B.Garriyevin “Türkmen Nakılları” məqaləsi kimi tədqiqatlar da nağıl dilinin öyrənilməsinə əhəmiyyətliyə. Buna baxmayaraq bu günə qədər türkmən nağıllarının linqvistik aspektdə öyrənilməsinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Bu fakt nəzərdə tutulan tədqiqatın aktuallığını təsdiqləyir. Dil elementləri istənilən bir mətnin, həmçinin nağılların əsas elementləridir, çünki xalq nağılları folklorun parlaq elementi kimi özlərində xalqın nümayəndələrinin inanclarını, adət-ənənələrini, yumorunu, xarakterini, xarici əlamətlərini saxlayır.

Tədqiqatın obyektı türkmən nağıllarıdır. Tədqiqatın predmetini türkmən nağıllarında qəhrəman, müxtəlif xarakterli obrazlar, qəlib ifadələr, onların adlarının linqvistik təhlili təşkil edir.

İşin məqsədi türkmən nağıllarında olan obrazların adlarının mədəni və funksional-semantik baxımdan oxşar və fərqli cəhətlərinə görə müqayisə etməkdir.

Məqsədlərə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

folklorun mahiyyətinin müəyyən edilməsində elmi yanaşmaları üzə çıxarmaq;

folklor mətninin formallığını müəyyən etmək;

nağılın fantastik formulunu - ilkin, medial və yekun düsturlar, onların mənası və funksiyalarını təhlil etmək;

türkmən nağıllarının ənənəvi formullarının müqayisəli təhlilini aparmaq.

Düşünülür ki, dil işarələri (vahidləri) ilə bu işarələrdən istifadə edənlər arasındakı əlaqələri öyrənərkən pragmatik yanaşmadan istifadə bu məqsədlərə nail olmağa kömək edə bilər, çünki o, mətnin kommunikativ xarakterini nəzərə alır və deyimin milli-mədəni komponentinin qorunmasını təmin edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını xüsusi və xüsusi elmi metodlardan istifadə etməklə ümumi elmi metodlar (analiz, sintez, induksiya, deduksiya və s.) təşkil edir.

Bu araşdırmanın materialı məzmununa görə seçilən heyvanlar haqqında türkmən nağılları idi.

Türkmən mədəniyyətinin nağıllarında heyvan obrazlarının müqayisəli təhlilinə yönəlmiş, tədqiqatın elmi yeniliyini təsdiq edir, nəzəri və praktiki əhəmiyyətini müəyyən edir. Tədqiqat materialları və əldə edilmiş nəticələr müxtəlif filoloji fənlərinin tədrisində, eləcə də Azərbaycan filoloqlarının türkmən folkloru ilə tanışlıqda istifadə edilə bilər. Görünür, türkmən nağıllarının lingvistik aspektdə öyrənilməsi mədəniyyətlərin millətlərarası dialoqunda uğur qazanmağa kömək edə bilər.

Nağıllarda tez-tez təkrarlanan hekayə xətlərindən biri də adi insanlardan heç bir fərqi olmayan baş qəhrəmana məqsədə çatmaqda kömək etməkdir. Onlara yol boyu qarşılaşdıqları fəvqəltəbii güclərə, qeyri-adi təbii və ya qazanılmış xarakterlərə, vərdişlərə malik olan insanlar kömək edir.

Nağıl dilinin təşkil etdiyi epizodlar həm zaman, həm məkanca bir prinsipə - düzülüş prinsipinə əsaslanır. Əhvalatı geniş planda vermək, oxucunu daim maraqla saxlamaq və daha çox diqqət çəkmək məqsədi güdür. Dünyada mövcud olan bütün xalqların nağılları quruluşuna, düzülüş və tərtibat prinsipi, özünəməxsus dilə malikliyinə görə üç hissədən ibarətdir: başlanğıc yaxud giriş hissə, əsas hissə və nəticə, sonluq hissə. Ədəbiyyatda öyrənilən digər janırların epik təhkiyəsindən fərqli olaraq nağıl leksikasının hər bir hissəsinin özünə uyğun formulları var. Hadisələr toplusu olmayan nağıl dilinin hər üç hissəsinə uyğun və sabit, dəyişməz formulları var. Bunlar ənənəvi başlanğıc formul, təhkiyə formulu və sonluq formullardır.

Eyni zamanda nağıl qəhrəmanlarının mühüm davranışlarının bəzi tərəflərini də qeydə alsaq deyə bilərik ki, bunların da müəyyən formulları var. Belə ki, təhlükəli vəziyyətdən əsas personajın xəbərdar edilməsi formulu. Öz tapşırığını yerinə yetirən qəhrəmanın el-obasını tərk etməsi formulu. Qəhrəmanın öz misiyasını yerinə yetirəcəyi zaman xilas edəcəyi digər personajla görüşməsi. Əsas personaja həvalə edilən heyvanlar və əşyaların fəvqəltəbii xüsusiyyətləri formulu. Qəhrəmanın fərqli şirli qüvvələri əldə etdikdən sonra dəyişməsi formulu. Onların mübarizəsi və bu mübarizədə əldə edilən qələbə formulu. Qəhrəmanın vətənə, elə, obaya, məmləkətə, evə, qısacası çıxdığı məkana geri qayıtması formulu. Xilaskar personajı izləyən təqibçilər, yalançı qəhrəmanın meydana çıxması formulu. Düşmən və fəvqəltəbii qüvvələrin meydana çıxması formulu, köməkçi personajlar qrupu, köməkçi obrazlarla digər obrazlar formulu, şəhzadələrin gözəlliyinin təsviri formulu.

Epik nağıl dilində formulların çox olması təhkiyəni rahatlaşdırır. Dinləyicinin nağıl mətnini sevrək dinləməsinə və qavramasına səbəb olur. Başlanğıc (inisial), əsas (medial), son (final) formullar, intonasiya, təkrarçılıq, mətn ritmi, seçilmiş frajeoloji birləşmələr,

sintaktik paralelizmlər buna misal Belə ki, həm müəllifsiz, həm müəllifli olan nağılları yuxarıda sadaladığımız ənənəvi formullarsız təsəvvür etmək olmaz.

Oğuz qrupu türk dillərindən olan Azərbaycan və Türkmən folklorunun nağıl janrlarında da bu kompozisiya və ənənəvi formul, qəlib formul məsələsi gözlənilir.

“Satılan yuxu” toplusuna daxil olan “Qaracabatır” (“Garaja batır”) türkmən nağılından qısa bir parçada: “Qaracabatır qışqırdı: – Ay kişi, nə edirsən? Mənə gəl! O yaxınlaşdı. Qaracabatır ondan soruşdu: - Nə edirsiniz (Türkmen halk ertekileri, 2006: 123).

- Mənə Eşidən Əhməd deyirlər, -deyə kişi cavab verdi. Biz üç qardaş idik. Beləliklə, qardaşlar əllərini kəsdiilər və məni tək qoydular. Ona görə də keyiklərə yetişəndə onları tutmağa heç nəyim yoxdur [(Türkmen halk ertekileri, 2006: 127).

Sonra Qaracabatır başına gələn hər şeyi ona danışdı və onlar dost oldular. Bir gün onlar yurdun yanında oturmuşdular ki, birdən onların qarşısına keyik qovalayan bir kişi çıxdı. Kişi keyikə yetişdi və əl çalmağa başladı (Türkmen halk ertekileri, 2006: 128).

Qaracabatır və Əhməd kişini çağırdılar və soruşdular: – Niyə, keyikə yetişəndə dayanıb əl çalmağa başladın? "Mənə Cəld Vəli deyirlər" - deyə, adam cavab verdi. “Mən üç qardaşdan biriyəm. Bir dəfə qardaşlar məni çölə aparıb gözlərimi çıxartdılar. İndi mən keyiki təqib edəndə və ona yetişəndə onların harada olduğunu hiss etməyə çalışıram, amma bacarmıram, ona görə də dayanıram. Bundan sonra hər üçü qardaşlaşdı və bir gün ova getdilər (Türkmen halk ertekileri, 2006: 124).

Müəyyən edilmiş eyni hekayə xəttinin tamlığını və etibarlılığını təmin etmək üçün üçcildlik “Türkmen halk ertekileri” (“Türkmən xalq nağılları”) nəşrindən daha iki nağıla müraciət edirik. Onlardan birincisi "Üç yoldaş" adlanır. Məzmunu müvafiq olaraq fərqlənən qəhrəmanın yoldaşları, baxmayaraq ki, baş qəhrəman əvvəlcə ikinci dərəcəli personajların qabiliyyətlərini qiymətləndirmir, çox məqsədyönlü hərəkət edərək, birlikdə onlara hücum edən soyğunçulardan xilas olurlar (Türkmen halk ertekileri, 2006: 204-205).

“Muhon-Söiüncan” (“Muhon-Söyuncan”) adlı başqa bir nağılda baş qəhrəman yolda dörd Əhmədlə qarşılaşır: Günəşin doğduğu ilə Günəşin batdığı yol arasında qaçmamaq üçün daşlar ağır ayaqla yeriyən Çevik Əhməd; Bütün canlıları yeməmək üçün iştahını bilərəkdən gecikdirən Qarınqulu Əhməd; İki həftəlik məsafədə yolda olan şeyləri görə bilən iti gözlü Əhməd; Nəinki qışda, hətta yayda belə oturub böyük odun yanında isinən Əhməd-Zyabkiy. Muxon-Soyuncan bu dostların köməyi ilə padşahın qarşısına qoyduğu bütün şərtləri yerinə yetirir və şahın qızı ilə evlənir (Верецагин 124-128).

Türkmən nağıllarında ənənəvi düsturlarda aydın şəkildə təsbit edilən elementlər bunlardır: “Adam qocadırsa atam, qaradırsa, mənim anam ol; adam cavandırsa, səmimi dost, qızdırsa, bacı ol. Ana, bacı, qız, gəlin, arvad - bunlar bir nağılın əsas qadın personajlarıdır. Xarakterin təsviri vəzifələri nöqteyi-nəzərindən süjetə təsir edən hansı xüsusiyyətlərin olduğunu öyrənmək vacibdir: qızı, ögey qızı, yetim, arvad, gəlin, bu və ya digər personajın niyə bunu etdiyini başa düşmək üçün formulları düzgün təyin etmək vacibdir. Çox vaxt bir nağılın əsas formulları müəyyən edən ailə münasibətləridir. Fövqəltəbii varlıqla insan arasında evlilik olduqda insan "düzgündür". Belə bir evlilik arzuolunan, normal görünür, baxmayaraq ki, qəhrəman iblis gəlin onun qohumları (ilk növbədə ata) tərəfindən tez-tez çətin sınaqlara məruz qalır, onları məhv etməyə çalışırlar. Cin qadını zorla qaçırdıqda, onunla qarşılıqlı razılıq əsasında və ya hiylə ilə nikaha daxil olduqda təqdim edilən təsvir məqsədli priyom kimi qəbul edilir. Bu xüsusiyyət ictimai sinfə mənsubiyyət əlamətlərini ehtiva edir. Əksər nağıllarda sehrli qadınlar zəngin və görkəmli gəlinlər - şahzadələr kimi çıxış edirlər. Aparılan tədqiqata əsasən bəzi personajların öz adları var, bəzilərinin adları yoxdur və sadəcə olaraq "şahzadə", "kral qızı", "etim" adlanır. Nağıllarda zəngin/kasıb kateqoriyası yüksək və ya aşağı seçim kimi təqdim edilir. Bu əhəmiyyətli rol oynamır, amma əgər qəhrəman kəndli ailəsindən olan kasıb bir yetimdirsə, o zaman nağılda sehrli hadisələr meydana atılır, sınaqdan keçən qəhrəman maddi dəyərlərlə mükafatlandırılır. Çox vaxt ögey qız haqqında nağılların

xoşbəxt sonu onun "zəngin cehiz" alması və ya "zəngin kişi" ilə evlənməsi olur. Nağılın süjet xətti üçün personajın hansı dünyaya aid olması çox vacibdir. "Məkanın qeyri-müəyyənliyi, hərəkətin real zaman və məkandan kənarda həyata keçirildiyini vurğulamaq kimi görünür. "Türkmən nağıllarının sonları adətən kifayət qədər uzun olur:" (Türkmən folkloru, 2006: 292) Mən də o ziyafətdən bir kasa plov və nəhəng bir sümük götürdüm. Amma birdən yolda bürədim - plov yerə çırpıldı. Akbilek iti isə sümüyü oğurladı, mən ac qaldım" ("Patışanın geynəkdən bolan iki oğlu", "Ata başqa doganlar" nağılı kimi bir qrup nağıllar buna misal ola bilər).

"Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanında, Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin ədəbi dilində də rast gəldiyimiz, bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi seçilən, poetikliyə xidmət edən o ifadələr Türkmən nağıllarında da ona ay deyin, amma ağzı var, ona günəş deyin, ona görə də badam gözlər, gecə kimi qaşlar, mirvari kimi dişlər, nazik bel, sümül kimi saçlar, alma yanaqlar, yarıaçıq püstə dodaqlar kimi ifadələr qadın gözəlliyini təsvir etməyin stereotipik üsulları kimi çıxış edir. Onlar gözəlliklə bağlı milli ideyaların izini daşıyır. Türkmən nağılı dünyası İran mifologiyası ilə sıx bağlı olduğundan, burada pəri, div, əjdaha, Simurq quşu, Zümrüd quşu (türkməncə Zamir) kimi personajlar var.

Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, onların arasında bəzi fərqli xüsusiyyətlər var. Məsələn, İran mifologiyasında pəri gözəl qızlar şəklində görünən pis və ya yaxşı ruhlardır. Türkmən nağılında pəri gözəl qızıdır, adətən bir div tərəfindən tutulur, bəzən sehrli güclərə malikdir, bəzən yox. Pəri həmişə qəhrəmana kömək edir və buna görə də nağılda yaxşı başlanğıcı təcəssüm etdirir. Türkmən nağılında qəhrəmanı təhdid edən bütün pislilər div və əjdaha obrazları ətrafında cəmləşir. Türkmən nağıllarının divi daha çox insan kimi qəbul edilir, yalqız, böyük, acgöz və axmaq.

Həç sirr deyil ki, oynaq formada təqdim olunan məlumatlar uşaqlar üçün daha yaxşı qəbul edilən məlumatlardır. Uzun, ciddi əxlaqi təlimlər, söhbətlər uşaqlar üçün yorucudur. Eyni zamanda bir nağılın köməkliyi ilə onlara ümumi həqiqətlər izah edilə bilər. Azyaşlı nağıl dili ilə verilən bütün məlumatları sevərək və tez qəbul edir. Epik təhkiyə inanılmaz hadisələrə, maraqlı nağıl macaraları dairəsinə cəlb etməyə, ən mühüm ümumbəşəri və mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsinə töhvə verməyə imkan verir. Uşaqlara qabarıq şəkildə təqdim olunan cəsarət və qorxaqlıq, zənginlik və yoxsulluq, zəhmət və tənbellik, ixtiraçılıq və axmaqlıq, xeyir ilə şəri ayırmağı bacarmağı, empati qurmağı öyrənmək kimi keyfiyyətləri mənimsədir. Sonda xeyrin şərə qalib gəlməsi faktı uşaqların tərbiyəsində ən mühüm amildir.

Nəticə

Qısa təhlildən göründüyü kimi, türkmənlərin şifahi xalq yaradıcılığı üçün ortaq süjetli, azsaylı nağılları xalqın yaddaşında qorunub saxlanılmışdır. Sonda bu da qeyd edilməlidir ki, nağıl mətnlərində dilin qədim köklərinə şahidlik edən ayrı-ayrı dil faktları var.

Nağıl, uşaq folklorunun ən çox yayılmış və ən çox sevilən növüdür. Hər xalqın özünə məxsusluğunu, uşaq kimi saflığını və itməyən ümidlərini özündə əks etdirən nağıllar, uzun qış gecələrinin, "nənəli-babalı" dünyamızın də yərli, unudulmaz və sehrli qoxusunu xatirələrimizdə yaşadır. Nağıllar milli-mənəvi dəyərlərin əbədiyaşar boxçası olmaqla yanaşı, ən ümitsiz zamanlarda çətinliklərdən necə çıxmağın yolunu göstərən, xeyrin həmişə şərə qalib gəldiyi ümidini aşılaman nəsihətləridir.

Nağıllarda qədim türk xalqlarının sosial, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı, ov və heyvandarlıqla məşğul olduqlarını göstərən nümunələrin mövcud olması, türk xalqlarının zəngin adət-ənənə və mədəniyyətlərinin tanınmasında, gələcək nəsillərə ötürülməsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Oğuz qrupu türk xalqlarının nağıllarında ənənəvi formullar semantik baxımdan yalnız zamana və məkana bağlı deyil, həmçinin proses, prosesin yekunu, məsafə, subyekt, obyekt, sürət, insanlar arasında olan münasibətlərlə də əlaqəli olur. Oğuz qrupu türk xalqlarının

nağıllarında xalq paremiləri – atalar sözləri və məsəllər, alqış və qarğışlar, həmçinin söyləyicilərin işlətdiyi fəşahətli söz və ifadələr aktiv şəkildə ənənəvi formul kimi çıxış edə bilər.

Oğuz qrupu türk xalqlarının nağıllarında didaktik funksiya ön planda olsa da, bu hala az rastlanılır. Bu nağıllarda ritmik məzəli söz oyunlarına inisial formullar kimi çox rast gəlinir və onlar funksional və poetik səviyyə baxımından fərqlənir.

Nağılların sonunda alqış, dua məzmunlu formulların mövcudluğu göstərir ki, o özünün ritual əsasını, ritualla bağlılığını hələ tam itirməmişdir.

Oğuz qrupu türk xalqlarının nağıllarında formullar söyləyici haqqında informasiya daşıya bilər. Nağıllarda sonluq formullar pragmatik baxımdan nəql olunan hadisəyə münasibət də ifadə edə bilər.

Söz formulları digər formullara nisbətən məzmunca çoxmənalı, zəngin və daha rəngarəngdir. Ancaq onlar başlanğıc formullardan və sonluq formullarından fərqli olaraq, az tədqiq olunub. Çünki söz formullarının toplanılıb bir sistem olaraq tədqiq edilməsi həm çətin, həm də tədqiqatçıdan xüsusi diqqət istəyir. Mətn daxilində konkret yerinin olmaması söz formulların tədqiqini çətinləşdirir. Ənənəvi formullardan danışarkən onların yerinin sabit olduğunu, başlanğıc formulun nağılın başlanğıc mətnində, sonluq formulun sonluq mətnində işləndiyi məlumdur. Lakin söz formullar nağıl dilinin müxtəlif yerlərində müşahidə olunur. Türkmən nağılından gətirilən nümunələrdən də göründüyü kimi söz formullar nisbətən dəyişkəndir. Məsələn, nağılın müəyyən epizodları, personajları nümunə kimi göstərilə bilər. Əgər ənənəvi formulların tamamı nağılbaz ilə dinləyici arasında əlaqəyə xidmət edərsə, epik təhkiyənin məzmunu ilə müxtəlif cəhətdən əlaqəlidirsə, söz formullar epik təhkiyənin, nağıl dilinin məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. Söyləyən və dinləyən arasında əlaqədir. Müxtəlif hadisə, əlamət, vəziyyət, vəqə, ittifaq, əhvalat, təsadüf və sair kimi fərqli epizodları əlaqələndirir. Onların əsasən məişət dialoqu, təhrikədi, inandırıcı, informasiyaverici monoloqları, xarici görünüşləri, hərəkətlərini göstərməyə xidmət edir.

Belə ki, hər bir xalqın epik düşüncə quruluşunun əsasını nağıl təşkil edir. Uzaq keçmişin dünyagörüşü, fikirləri nağıl dilinin etnik-mədəni düşüncəsində yer alır. Yaddaşlarda yaşayır, nəsillərdən-nəsillərə ötürülür, əbədiyaşarlıq qazanır. Keçmiş zamanın tarixi-mədəni inkişaf təcrübəsi nağıl dilində yer alaraq zənginləşir. Bu janrın köməkliyi ilə dünyanı keçmiş düşüncə həddi-hüdudunda dərk etmənin mümkünlüyü və folklorşünaslığın qaydaları əsasında sözün semantik strukturunun tədqiqi mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

Ağabəyli V. (2023). *Liqvokulturologiya və gender məsələləri*. Bakı: “Zəngəzurda” çap evi.

Azərbaycan nağılları V cild. (2005). “Şərq-Qərb”, Bakı.

İsgəndərova V. (2014). *Ənənəvi nağıl formulları*. Bakı: Folklor İnstitutu..

Türkmen halk ertekileri. Birinji yygyndy. Dyzyçiler M. Sakali, Ata Govşut, tekstini çapa tayyarlan A. Govşut, M. Köşəyewin redaksiyasy bilen, Aşgabat, 1940.

Türkmen halk ertikileri (2006). Aşgabat.

Türkmen halk ertikileri (2008) Aşgabat, YLYM.

Абдуллаев Д. У., Тайлиева Л. А. (1992). *Туркменская литература*. Ашхабад,

Афанасьев, А. Н. (1976). *Народные русские сказки*. Лондон: Sheldon Press.

Афанасьев А. Н. (1957). *Народные русские сказки* в 3 т. Т. 1 М. : Изд-во художественной литературы.

Афанасьев А. Н. (2008). *Народные русские сказки*: в 5-ти томах. Москва: Терра.

Верецагин Е. М. (2005). *Язык и культура*. М. : Индрик.

Героглы Х. (1976). *Огузский героический эпос и фольклор*. М.,

Халмухаммедов Ш. (1990). *Система образов туркменской сказочной сатиры*. Ашхабад.

Юсупова Д. (1992). *Туркменский язык и туркменская литература*. Ашхабад.

